

SLOVO ÚVODEM

K levicovému disentu

Ústřední politické pojmy levicového myšlení jako socialismus či marxismus se po pádu státního socialismu jevily ve spojení s adjektivem „demokratický“ doslova jako *contradictio in adjecto*. Demokratické režimy se po roce 1989 naopak identifikovaly s liberálními hodnotami, které byly často chápány ve smyslu neomezeného individualismu a nedůvěře vůči kolektivistickým politickým modelům, včetně možných nesovětských alternativ k liberálnímu kapitalismu. Z této perspektivy byla rámována také historická úloha východoevropského disentu, jehož dominantou byla obhajoba lidských práv a politických svobod, tedy především hodnot spojených s politickým liberalismem. Spojení disidentského vyjednávání demokratického prostoru jako prostoru socialistického, či dokonce marxistického bylo ve veřejném prostoru v zemích střední a východní Evropy po roce 1989 prakticky nediskutovatelné. Poválečná zkušenost tohoto regionu vrhla na celý socialistický politický projekt stín a v očích části obyvatel tak postavila význam pojmu socialismus do protikladu k politické praxi demokracie.

Tento moment ovšem vyvolává tázání, především proto, že historie moderní demokracie je od devatenáctého století nerozlučně spjata se socialistickým hnutím a jeho politickými projekty. To pochopitelně neznamená, že by dějiny levice neměly i své temné stránky, které popíraly (často radikálně) demokratické principy. Na druhou stranu se politická levice historicky podílela na rozšiřování prostoru demokracie v celém světě. Ve své téměř dvousetleté historii bojovala moderní levice za utváření demokratického konstitucionalismu, rozšiřování občanských, hospodářských, sociálních a kulturních práv, za rovnost a za respektování rozdílů či za sociální inkluzi. Historik Geoff Eley v knize *Forging Democracy. The History of the Left in Europe, 1850–2000* označuje dokonce každé vyjednávání demokracie za levicové.¹ Jakkoli se může toto tvrzení zdát kontroverzní, aktivistické či jednostranné, spojení levice, resp. socialismu a demokracie je historicky neodiskutovatelné, stejně jako je zčásti pochopitelná diskreditace levicových pojmů po pádu státně socialistických diktatur v Evropě.

Eley se dívá na dlouhodobý vývoj evropské levice a všímá si, že v západní Evropě historická dominance socialismu nad jinými levicovými koncepty upadá od šedesátých let

¹ Geoff Eley, *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850–2000* (Oxford: Oxford University Press, 2002).

s nástupem tzv. nových sociálních hnutí (feminismus, pacifismus, environmentalismus). Ta přebírají politickou agendu nové levicové rétoriky a klasické politické kategorie určující identitu „staré“ levice, jako dělnická třída či zájmy pracujících, jsou v emancipační rétorice nové levice částečně upozaděny. Původní důraz na třídní analýzu nová levice kombinovala nebo jej nahradila kulturalistickou kritikou různých forem znevýhodnění.

V komunistické Evropě byla situace pochopitelně jiná. Rozdílnou situaci roku 1968 a let následujících mapuje sborník *Revolutions for the Future: May '68 and the Prague Spring*, který recenzujeme v obou číslech tohoto svazku *Kontradikcí* (slovensky Michal Lipták, anglicky Sezgin Boynik). Je samozřejmě problematické automaticky přenášet politické kategorie západního myšlení do východoevropského kontextu, neboť politické identity a politická štěpení zde vznikala v jiných podmínkách. Tradice demokratického myšlení je ve středovýchodní Evropě po roce 1968 spojena především s disentem, který byl díky své kritice oficiální socialistické politiky považován dlouho za hnutí „neideologické“. To bylo dáno i dominantním výkladovým rámcem, ve kterém byl disent historicky spojován především s tzv. nepolitickou politikou, tedy snahou o hledání konsensu a budování společných „předpolitických“ hodnot. Domníváme se, že chceme-li pochopit myšlenkový svět východoevropského disentu, nemělo by naše zkoumání u tohoto tvrzení skončit. Snaha o sjednocení různých disidentských proudů proti společnému nepříteli v rámci lidskoprávní agendy neznamenal, že by se část aktérů dále politicky neprofilovala. Právě otázka toho, zda lidská práva, potažmo lidské svobody chápat pouze jako negativní svobody (svobody od něčeho), což by v zásadě implikovalo liberální pojetí, nebo pozitivně (tedy svobody k něčemu), jak je chápe socialistické pojetí, tvořila zásadní diference uvnitř politického disentu. Tento konflikt přibližuje v kontextu sovětského disentu rozhovor s Iljou Budrajtskise v anglickém čísle.

Náš výklad situujeme do výzkumného paradigmatu, které v posledních letech zpochybňuje dominantní výklad disentu jako ideologicky liberálního projektu. V akademických diskuzích lze zřetelně vidět naléhavou potřebu po „přehodnocování“ a „znovupromyšlení“ historie disentu, což také vede k novému zkoumání politického myšlení, které se objevilo ve východní a střední Evropě před radikálními změnami v roce 1989. Ukazuje se, že i uvnitř disentu vznikala řada socialistických politických koncepcí a že marxistický disent není pojem, který by představoval *contradictio in adjecto*.

Jde nám zejména o politické myšlení, o obsahy kritik, programů a vizí, o jejich filosofickou relevanci. Levicový disent, jehož význam liberální narativ upozaduje, chápeme jako způsob myšlení, který se takovému vyprávění částečně vzpírá. To ovšem neznamená, že bychom si mohli ulehčit práci a vymezit levicovost disentu pouze přívlaskem „neliberální“. Takové pojetí by bylo podobně zjednodušující jako původní zobecňující liberální čtení. Při ohledávání terénu jsme se proto neomezovali na jednu zužující definici, oproti tomu jsme se spíše snažili levicový disent pojednat z různých perspektiv, jež dohromady přibližují tento na první pohled jasně rozpoznatelný, při bližším ohledání ovšem vcelku nepolapitelný, protože mnohvrstevnatý, objekt výzkumu. Proto jsme

se levicový disent pokusili vymezit prostřednictvím několika navzájem propojených charakteristik.

Především je třeba zdůraznit, že levicový disent sice bojoval proti stávajícímu modelu socialismu a v mnohých případech se jeho představitelé ztotožňovali s liberálními hodnotami (například v otázce potřeby dodržování lidských práv), v žádném případě se ovšem neztotožňovali s kapitalismem jako ekonomicko-společenským uspořádáním. Vzhledem k dobovým okolnostem, mezi něž patřila hrozba různé míry perzekuce, sice nepřitelem číslo jedna zůstával oficiální – ať již sovětský, jugoslávský či albánský – režim, neznamená to však, že by spolu s modelem reálného socialismu tehdejší autorky a autoři opustili ideu socialismu jako takového. Albánský případ disentních snah mapuje ve studii věnované reakcím části tamějších stranických a intelektuálních elit na XX. sjezd KSSS Inxhi Brisku. Dobové svědectví vymezování vůči oficiálnímu modelu socialismu ukazuje na československém případě překlad textu Miroslava Kusého „To Be a Marxist in Czechoslovakia“ (edičně připraven Dirkem Dalbergem). To je rovněž patrné například v analýze Josefa Guttmanna „Sovětský svaz – nová třídní společnost“ z roku 1944 a v textu Egona Bondyho „Diktatura proletariátu“ z roku 1949/1950, které edičně pro české číslo připravili Pavel Siostrzonek a Petr Kužel. Oba tyto texty přinášejí drtivou kritiku Sovětského svazu a společností sovětského typu, aniž by v nejmenším rezignovaly na marxistická východiska a ideály socialismu. Zároveň ukazují, že pojem levicový disent není nutné rezervovat pouze pro období sedmdesátých a osmdesátých let, a že o něm můžeme hovořit i v letech dřívejších. Podrobně se ostatně etymologii pojmu „levicový disent“, jeho proměnám a historii ve svém příspěvku věnuje Peter Bugge.

Představy levicových disidentů o socialistickém společenském uspořádání nebyly homogenní. Společné měly tyto disidentské přístupy většinou pouze to, že se vymezovaly jak vůči stávající realizaci socialismu, tak vůči kapitalismu. Tuto nesourodost měl přirozeně na svědomí odklon od dobového ideologického kánonu. Opuštění jednotného a závazného jazyka oficiálního marxismu-leninismu vedlo ke značné různorodosti. Ta byla posílena různými ideovými vlivy, jež se sice navzájem mohly překrývat, avšak nikdy nevytvořily pro disentní levicové intelektuály jednotný teoretický ani politický jazyk. Ve středovýchodní Evropě tehdy bylo možné sledovat nejrůznější recepce maoinismu, jak je v tomto svazku prezentují Kristóf Nagy s Martónem Szarvasem na příkladu radikálních maďarských uměleckých skupin či jak jej rozvíjel český nezávislý a v uměleckém undergroundu se pohybující marxista Egon Bondy.

Vlivy nové levice ve spojení s trockistickými inspiracemi můžeme vidět u české skupiny radikálních studentů – Hnutí revoluční mládeže, které přibližuje text Ondřeje Slačálka, Michaela Poláka a Matyáše Křížkovského. V disentu skončila také řada marxistických intelektuálů, kteří původně fungovali v rámci oficiálních institucí, jako například jugoslávští filosofové sdružení kolem časopisu *Praxis*, zde prezentovaní autorskou trojicí Gazela Pudar Draško, Milivoj Bešlin a Balša Delibašič, nebo například němečtí filosofové typu Wolfganga Haricha, Roberta Havemana a Rudolfa Bahra, jejichž

programy společenské změny analyzuje Alexander Amberger. Recenzi na české vydání Bahrovy knihy *Alternativa. Ke kritice reálného socialismu* přináší Ondřej Holub. Studii téhož autora věnovanou marxistickému slovenskému filosofovi Rudolfovi Šímovi otiskujeme rovněž v českém čísle. Stejně tak nemůžeme nevidět nejrůznější nezávislé socialistické skupiny, které v českém případě tvořila například brněnská skupina nezávislých socialistů (k té měl blízko český historik Jan Tesař, jehož knihu dobových esejů recenzuje v českém čísle Václav Skořepa) nebo bývalí reformní komunisté koketující s eurokomunismem, jejichž kritiku sovětského modelu socialismu analyzuje v českém čísle Kristina Andělová.

Spolu se stávajícím socialistickým uspořádáním podrobovali disidenti velmi často přísné kritice i oficiální jazyk (viz text M. Kusého v tomto svazku). Jazyk však není to samé, co konceptuální aparát, a tak nedocházelo nutně k opuštění marxistických pojmů. Tento princip je patrný již v knize *Nová třída* Milovana Đilase nebo v *Otevřeném dopise straně* Karola Modzelewského a Jacka Kurońe a provázal texty levicových disidentů do konce státního socialismu. Snahy o očišťování marxistických termínů od ideologických nánosů zkostnatělého oficiálního jazyka, o návrat k původní marxistické terminologii jako nástroji teorie, boj o navrácení analytické nosnosti pojmů jako revoluce, třída, vykořisťování, dělba práce apod. patřily k základním charakteristikám tehdejších intelektuálních aktivit. Pokud teorie zůstávala do velké míry u pojmového marxistického arzenálu, ať již různých typů západního marxismu, nové levice, trockismu, maoismu, či v návaznosti na nejrůznější lokální tradice socialismu, představy o politické praxi se lišily a navzájem rozcházely právě podle jednotlivých ideových vlivů. Maoisté snili o kulturní revoluci prostřednictvím odvrhnutí starého světa, radikální studenti o novém společenství zrozeném ve skutečné revoluční změně, nezávislí socialisté typu zmíněné brněnské skupiny o symbióze levicových a občanských principů, reformní komunisté v exilu sázeli na západoevropské komunistické strany a případné změny v Sovětském svazu. Stejně jako byl na úrovni teorie reformulován marxismus, tak v některých uskupeních docházelo i k ožívování revolučního marxismu jakožto sepětí revoluční teorie a revoluční praxe. Zatímco v oficiální propagandě byla stabilita tohoto páru prý zajištěna komunistickou stranou, v disidentských úvahách šlo o vytvoření nové, dynamické a nepřetržitě revoluční politické síly. Pro Egona Bondyho či Petra Uhla tak bylo přirozené kritizovat společnost sovětského typu a zároveň se považovat za marxisty. Tento moment mj. přinášíme v rozhovoru s Annou Šabatovou.

Vratme se ovšem ještě k našemu počátečnímu tázání. Podobně jako doboví kritici státního socialismu se domníváme, že některé marxistické pojmy stále představují adekvátní nástroje k analýze dnešní společnosti a že takřka sisyfovské snažení o vytváření spravedlivé společnosti bývalých levicových disidentů nám dnes pomáhá navázat na jejich odkaz (viz zejména rozhovor s Annou Šabatovou v českém čísle nebo kritika společnosti růstu Wolfganga Haricha diskutovaná v příspěvku Alexandra Ambergera). Pokud však znovuoživujeme myšlení levicového disentu a snažíme se jeho příběhy a myšlenky znovu číst, neznamená to, že bychom jej chtěli heroizovat.

Příklon mnohých představitelů školy Praxis k etnonacionalismu například otevírá témata, kam by měla směřovat naše další kritika tehdejšího myšlení. Stejně tak by bylo možné se zabývat otázkou, proč se v dobových textech prakticky nevyskytují reflexe jiných forem oprese typu genderových nerovností (vzácným příkladem budiž text Blaženky Despot, který Zsófia Lóránd edičně připravila pro minulé číslo časopisu²). Dosud málo reflektované myšlení levicového disentu ovšem otevírá řadu dalších výzkumných témat, například disidentské koncepce solidarity, otázky kritiky pracovních práv či naopak pozdější příklony k různým formám autoritářství.

Ve chvíli, kdy bylo toto číslo *Kontradikcí* již vysázené, zastihla nás smutná zpráva o úmrtí Petra Uhla, celoživotního bojovníka proti bezpráví a neúnavného zastánce práv utlačovaných. Není již bohužel možné připojit do tohoto čísla souvisejší vzpomínku. Chceme tedy alespoň touto formou vyjádřit za celou redakci úctu člověku, který nikdy neslevil ze svých zásad a ideálů a který i za nejobtížnějších podmínek byl vždy schopen zůstat sám sebou. Pro nás, kteří jsme o generaci, dvě, či dokonce tři mladší, zůstává v tomto ohledu inspirací. Rozhodli jsme se proto věnovat toto číslo *Kontradikcí* právě jemu, a vzdát mu tak čest a dík a za to, že máme na co navazovat.

Kristina Andělová, Jan Mervart, Petr Kužel

² Blaženka Despot, „Women and Self-Management“, introduced by Z. Lóránd, *Contradictions: A Journal for Critical Thought* 4 (2020), č. 2, s. 141–151.